

Assessing the Axis of Defense and Security of the Document is the Basic Model of Iranian-Islamic Progress from the Perspective of Passive Defense

Abuzar Gohari Moghaddam*
Mohammad Islami Majd **

Received: 24/06/2020

Accepted: 26/09/2020

Abstract

The document of the basic model of Iranian-Islamic progress has various shortcomings in various areas. The issue that this study intends to address is the shortcomings and shortcomings of the document of the basic model of Iranian-Islamic progress in the field of security and defense from the perspective of passive defense (issue). The importance of this issue lies in the high position of the document of the Iranian Islamic model of progress as a roadmap for the next fifty years of the Islamic Republic of Iran (importance). The need to address this issue stems from the shortcomings in the text of the document in the field of security and defense and from the perspective of passive defense and the need to address these shortcomings (necessity). The purpose of this study is to highlight the shortcomings in the text of the document in the field of security and defense and to provide corrective solutions to help policy in this area (Objective). Passive defense is the most important concept of this research, which is defined voluntarily (conceptual basis). The question of this research is what are the shortcomings of the document of the basic Iranian Islamic model of progress in the field of security and defense from the perspective of passive defense? (Main question). The data of this research have been collected in the form of libraries and evaluated in a descriptive-analytical manner (method). Due to the indigenous nature of the Iranian Islamic model of progress, this study was conducted from the perspective of Islamic sources and based on Islamic humanities. Looking at this area from the perspective of passive defense is fundamentally overlooked (conclusion). Inspired by Islamic and indigenous sources (Quran, narrations, Imam's thought and leadership), this article offers suggestions for filling gaps and eliminating shortcomings.

Keywords

Iranian Islamic Model of Progress, Passive Defense, Basic Model Document, Deterrence, Resilience, National Stability.

* Associate Professor of International Relations, Faculty of Islamic Education and Political Science, Imam Sadiq University, Tehran, Iran (Corresponding Author). gohari@isu.ac.ir

** PhD Student in Political Science (Public Policy), Imam Sadiq University, Tehran, Iran. m.eslami.majd@gmail.com

ارزیابی محور دفاع و امنیت سند الگوی پایه پیشرفت اسلامی- ایرانی از منظر دفاع غیرعامل

ابوذر گوهری مقدم^۱، محمد اسلامی مجدد^۲

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۷/۰۵

چکیده

سند الگوی پایه پیشرفت اسلامی- ایرانی در محورهای متعدد دارای کاستی‌ها گوناگونی است. مسئله‌ای که این پژوهش پرداختن به آن را مدنظر دارد، کاستی‌ها و کمبودهای سند الگوی پایه پیشرفت اسلامی- ایرانی در محور امنیت و دفاع از منظر پدافند غیرعامل است (مسئله). اهمیت این مسئله در جایگاه بالای سند الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت به‌عنوان نقشه راه پنجاه سال آینده جمهوری اسلامی ایران نهفته است (اهمیت). ضرورت پرداختن به این مسئله ناشی از کاستی‌های موجود در متن سند در حوزه امنیت و دفاع و از منظر پدافند غیرعامل و لزوم رفع این کاستی‌هاست (ضرورت). هدف این پژوهش، برجسته ساختن نقص‌های موجود در متن سند در حوزه امنیت و دفاع و ارائه راهکارهای اصلاحی برای کمک به سیاست‌گذاری در این حوزه است (هدف). پدافند غیرعامل مهم‌ترین مفهوم این پژوهش است که تعریف مختاری از آن ارائه شده است (مبنای مفهومی). پرسش این پژوهش عبارت است از اینکه کاستی‌های سند الگوی پایه اسلامی- ایرانی پیشرفت در حوزه امنیت و دفاع از منظر پدافند غیرعامل چیست؟ (پرسش اصلی). داده‌های این پژوهش به‌صورت کتابخانه‌ای گردآوری شده و به‌صورت توصیفی تحلیلی مورد ارزیابی قرار گرفته است (روش). این پژوهش با توجه به لزوم بومی بودن الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت، از منظر منابع اسلامی و مبتنی بر علوم انسانی اسلامی انجام شده و در پایان به این نتیجه رسیده که مقوله وجودی دفاع و امنیت در سند الگوی پایه اسلامی- ایرانی پیشرفت بسیار کم‌بها بوده و نگاه به این حوزه از منظر پدافند غیرعامل اساساً مغفول واقع شده است (نتیجه‌گیری). در این مقاله با الهام از منابع اسلامی و بومی (قرآن، روایات، اندیشه امام و رهبری) پیشنهادهایی برای پر کردن خلأها و رفع کاستی‌ها ارائه شده است.

واژگان کلیدی

الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت، پدافند غیرعامل، سند الگوی پایه، بازدارندگی، تاب‌آوری، پایداری ملی.

۱. دانشیار روابط بین‌الملل، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران
gohari@isu.ac.ir (نویسنده مسئول)

۲. دانشجوی دکتری علوم سیاسی (سیاست‌گذاری عمومی)، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران
m.eslami.majd@gmail.com

مقدمه

مأموریت مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت، چنان‌که در حکم رهبر معظم انقلاب اسلامی آمده، «فراهم‌سازی مقدمات تدوین الگو و توسعه گفتمانی و تولید علم در این حوزه» تعیین شده است (مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت، ۱۳۹۸/۱۱/۵). از سوی دیگر، یکی از اهداف سه‌گانه مرکز، «طراحی و تدوین پیش‌نویس الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت به‌عنوان سند بالادستی حاکم بر چشم‌اندازها، سیاست‌های کلی و برنامه‌های توسعه مبتنی بر مبانی اصیل اسلامی و منطبق بر مقتضیات و ویژگی‌های فرهنگی، اقلیمی و طبیعی ایران» بیان شده است (مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت، ۱۳۹۸/۱۱/۳). باگذشت هشت سال از تأسیس مرکز و نزدیک به یک سال از فراخوان رهبر معظم انقلاب اسلامی برای تکمیل و ارتقای الگوی پایه اسلامی- ایرانی پیشرفت و باوجود محدود موارد قوت، فعالیت‌های مرکز و سند مزبور از منظر حوزه امنیت و دفاع دارای کاستی‌هایی است که ارزیابی مجدد و رفع آن را بایسته می‌سازد. براساس این، مسئله‌ای که انگیزه نگارش این مقاله بوده، نقایص و کاستی‌هایی است که در متن الگوی پایه در حوزه امنیت و دفاع از منظر پدافند غیرعامل وجود دارد.

اهمیت این مسئله به جهت اهمیت سند موردبررسی است که به‌عنوان نقشه راه پنجاه‌ساله جمهوری اسلامی ایران در بالاترین سطح اسناد راهبردی کشور قرار خواهد گرفت. ضرورتی که پرداختن به این مسئله را توجیه می‌کند، خلأ نگاه انتقادی به محتوای سند و غفلتی است که سند مزبور نسبت به حوزه وجودی امنیت و دفاع، به‌ویژه از منظر پدافند غیرعامل لحاظ داشته است. پرسش اصلی این مقاله عبارت است از اینکه نقایص سند الگوی پایه اسلامی- ایرانی پیشرفت در حوزه امنیت و دفاع از منظر پدافند غیرعامل چیست؟ پرسش‌های فرعی مربوط به هریک از پنج بخش (مبانی، آرمان‌ها، رسالت، افق و تدابیر است). مقاله حاضر از گونه مقالات فرضیه‌آزما نیست.

مهم‌ترین مفهوم این مقاله پدافند غیرعامل است. روش گردآوری این مقاله کتابخانه‌ای است و با روش توصیفی و تحلیلی به بررسی داده‌ها پرداخته شده است. این مقاله از چهار بخش اصلی تشکیل شده است، در بخش نخست، مهم‌ترین مفهوم، یعنی پدافند غیرعامل، به‌عنوان مبنای مفهومی مقاله تشریح و تعریف مختاری از آن ارائه شده است، در بخش

دوم، نقدهای بنیادینی نسبت به تمامیت سند الگوی پایه ارائه شده، در این بخش به کاستی‌هایی که در سرتاسر سند به چشم می‌خورد یا مشکلات ریشه‌ای که کل سند را دچار خدشه کرده است، مورد ارزیابی انتقادی قرار گرفته‌اند، در بخش سوم، هریک از پنج بخش سند به صورت مجزا و از منظر منابع اسلام و انقلاب (قرآن، روایات، اندیشه‌های امام و رهبری) نقد شده‌اند؛ توجه به مبانی و منابع مزبور به جهت بومی بودن منابع پیش گفته و لزوم اتکای سند الگوی پیشرفت بر علوم انسانی اسلامی است. در بخش چهارم پیشنهادهایی اصلاحی ارائه شده است. متأسفانه به‌رغم صرف منابع زمانی، مالی و انسانی در مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت برای تدوین سند و وجود اندیشکده‌ای تخصصی تحت عنوان اندیشکده دفاع و امنیت در ساختار مرکز (مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت، ۱۳۹۸/۱۱/۴) تولید خاصی در دو حوزه مهم امنیت و دفاع صورت نگرفته و پیشینه خاصی در این حوزه موجود نیست.

۱. مبنای مفهومی

مهم‌ترین مفهومی که در این مقاله وجود دارد و نیازمند شرح و توضیح است، پدافند غیرعامل است. روشن است که مفاهیمی مانند سند الگوی پایه، امنیت و دفاع نیز دیگر مفاهیم سازنده این مقاله هستند، اما مشخص بودن مفهوم و مصداق این اصطلاحات، توضیح آنها را به حشو و تکرار منجر می‌کند. از سوی دیگر، مفهوم پدافند غیرعامل دارای ابعاد نظری است که بر این مقاله سایه افکنده و تشریح آن به‌مثابه رویکردی که مقاله از منظر آن به سند الگوی پایه می‌نگرد، بایسته است. مقصود از پدافند غیرعامل از نظر فرهنگستان زبان و ادب فارسی معادل عبارت انگلیسی Passive Defense و به معنای «اقداماتی منفعلانه برای کاهش خسارت یا ممانعت از خسارت ناشی از عملکرد خصمانه دشمن» است (تارنمای فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۸). تعریف وزارت دفاع ایالات متحده آمریکا از این مفهوم عبارت است از: «اقداماتی که برای کاهش احتمال و کمینه‌سازی تأثیرات تخریب ناشی از اقدام خصمانه بدون قصد در دست گرفتن ابتکار عمل و فعالیت، اتخاذ می‌شود» (DoD, 2019, p. 165).

تعریف مختار از این مفهوم که دارای ابعاد نظری است، همچنین بومی‌سازی شده و مطابق با نیاز کارفرماست، مطابق بند نخست از «سیاست‌های کلی نظام در امور پدافند غیرعامل» عبارت است از: «مجموعه اقدامات غیرمسلحانه که موجب افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب‌پذیری، تداوم فعالیت‌های ضروری، ارتقای پایداری ملی و تسهیل مدیریت بحران در مقابل تهدیدها و اقدامات نظامی دشمن می‌شود» (دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۱۱/۲۹).

براساس آنچه ارائه شد، سند الگوی پایه در لایه‌های دفاعی و امنیتی آن از منظر افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب‌پذیری، تداوم فعالیت‌های ملی و تسهیل مدیریت بحران مورد ارزیابی انتقادی قرار می‌گیرد.

۲. نقد و ارزیابی سند الگوی پایه در محور دفاع و امنیت

سند الگوی پایه که به‌عنوان چهارچوب الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت ارائه شده است، به‌خودی‌خود و ورای نگاه از منظر حوزه‌ای تخصصی، دچار مشکلات بنیادین و کلی است که در جای‌جای سند وجود دارد و بر هر حوزه تخصصی سایه می‌افکند؛ از این رو، پیش از ورود به نقد سند از منظر تخصصی، اشاره به برخی از مشکلات بنیادین سند که ارتباط بیشتری با حوزه تخصصی نیز دارد، بایسته است. افزون بر نقص بنیادین و عقب‌افتادگی پارادایمی و سیستمی که در سند وجود دارد که در ارزیابی «مرکز پژوهش‌های مجلس» به‌درستی به آن اشاره شده (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۸) است، پیش از ورود به متن سند می‌توان از اصولی سخن گفت که به‌صورت بنیادین، سند را با چالش مواجه می‌کند. در این بخش، ابتدا به چند مشکل بنیادین سند اشاره شده و سپس، خلأها و کاستی‌های سند از نظر دفاع و امنیت در بخش‌های مختلف سند الگوی پایه؛ به‌صورت جزئی مورد اشاره قرار می‌گیرد.

۲-۱. نقدهای بنیادین بر سند الگوی پایه

در این بخش، مهم‌ترین کاستی‌ها و غفلت‌های سند که به‌صورت ریشه‌ای بر کل سند سایه افکننده یا مربوط به فرامتن و پیرامتن سند بوده، ارائه شده است.

۲-۱-۱. تدوین در زمان نابجا

به نظر می‌رسد مهم‌ترین ایراد، در زمان آغاز این سند است. تأکید مقام معظم رهبری بر فراهم‌سازی مقدمات تدوین الگو بوده، در حالی که مرکز الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت عملاً اکنون به تدوین الگو پرداخته است و در حالی که حتی تدوین الگو نیز به پایان نرسیده، مشخص نیست بر چه اساسی، آغاز سند تلویحاً ۱۳۹۴ در نظر گرفته شده است؛ چه آنکه افق سند در مقدمه «نیم‌قرن» آینده بیان شده و در بخش افق نیز پایان افق سال ۱۴۴۴ عنوان شده است؛ این، به معنای آن است که اکنون که سند نهایی الگو هنوز تدوین نشده، چهار سال از اجرایی شدن آن گذشته است! این در حالی است که قاعدتاً بالادستی‌ترین سند تعیین‌کننده چشم‌انداز قبلی، سند چشم‌انداز بیست‌ساله بوده که تاریخ آن در ۱۴۰۴ به پایان می‌رسد. بدیهی است که هرگونه سند بعدی باید پس از پایان سند قبلی آغاز شود و دلالت منطقی این اصل بدیهی آن است که سند بعدی، با ارزیابی سند بالادستی قبلی و تمام اسناد زیردستی پیوستی آن همراه با برآورد عملکرد، بازخوردگیری، بهره‌گیری از تجارب طی دوره چشم‌انداز بیست‌ساله و حکم و اصلاح اشکالات و استفاده از موارد مثبت تدوین شود. اصل بدیهی مزبور و دلالت منطقی پیش‌گفته، در تدوین سند الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، نادیده انگاشته شده است.

این ایراد بنیادین، به‌طور مستقیم بر افق و تدابیر سند سایه می‌افکند. توضیح آنکه دستیابی یا عدم دستیابی به هدف چشم‌انداز بیست‌ساله در تبدیل شدن ایران به رتبه نخست منطقه در اهداف گوناگون، افق‌های سند پایه از جمله قرار گرفتن ایران در میان پنج کشور برتر دنیا در زمینه علم و دانش و چهار کشور برتر آسیا در زمینه پیشرفت و عدالت را تعدیل و واقعی می‌کند.

تعبیر دیگر آن است که اساساً آغاز حرکت در مسیر الگو مشخص نیست، در حالی که منطقی‌اً این الگو باید پس از پایان افق ترسیمی برای چشم‌انداز بیست‌ساله و پس از ارزیابی آن آغاز شود. تأثیر این اصل بدیهی در تمام حوزه‌های موضوعی، ناهمخوانی و ابهام در اسناد کشور و حکمرانی اجرایی کشور قابل‌درک است؛ برای مثال، در حوزه امنیتی و دفاعی، چنانچه ارزیابی از میزان توفیق در دستیابی به سند چشم‌انداز انجام نشده، چگونه می‌توان افقی در این حوزه ترسیم کرد؟ یا در حالی که تا پایان سند چشم‌انداز، براساس اهداف سند جمهوری

اسلامی ایران- به فرض تحقق هدف- الهام‌بخش در سطح جهان اسلام و منطقه است، قاعدتاً تدابیر دفاعی و امنیتی با اکنون که جمهوری اسلامی ایران از نظر افکار عمومی در منطقه و جهان هنوز به هدف ترسیمی دست نیافته، متفاوت خواهد بود.

از سوی دیگر، در صورتی که هم‌اکنون تمام بودجه‌ها، برنامه‌های توسعه‌ای و سیاست‌های کلی در قالب چشم‌انداز نگاشته شده است، آغاز یک الگوی بالادستی با افق زمانی طولانی‌تر، ضمن ایجاد ناسازگاری در اسناد بالادستی، باعث راهبری نامتوازن و ناسازگار خواهد شد. این موضوع به مشکل دیگری نیز اشاره دارد توضیح آنکه هم‌اکنون بسیاری از حوزه‌های کشور، از جمله حوزه دفاع و امنیت براساس اسناد خود و اهداف ترسیم شده برای آنها در مسیر گذار هستند، در حالی که تدابیر سند الگوی پایه، بدون توجه به اسناد زیردستی خود، در نقطه صفر ایستاده است و برای آینده نسخه تجویز می‌کند. مشکل مزبور لزوم اصلاح کامل سند، به‌ویژه در دو بخش افق و تدابیر- به‌گونه‌ای که این دو بخش کاملاً تغییر یابند- را گوشزد می‌کند.

۲-۱-۲. نگاه ایستا به جهان

در حالی که تحولات در دنیای امروز سرعتی سرسام‌آور به خود گرفته تا جایی که در برخی حوزه‌ها مانند فناوری اطلاعات و ارتباطات، سیاست‌گذاری و تنظیم‌گری از تحولات و موضوعات عرصه عقب‌مانده است، سند الگوی پایه گویی پنجاه سال آینده جهان را در وضعیتی ایستا و جمهوری اسلامی ایران را بازیگری تنها در این دنیای ایستا تصویر کرده است. این موضوع در حوزه پدافند غیرعامل و محور تخصصی دفاع و امنیت در این حوزه که زیرمجموعه‌ای مانند پدافند غیرعامل در حوزه سایبر و زیرساخت‌های فناوری ارتباطی و اطلاعاتی را دربر می‌گیرد، بسیار مشهود است.

۲-۱-۳. غفلت نسبت به تجربه زیست در دوره انقلاب اسلامی ایران

اشکال بنیادین دیگر سند آن است که عملاً نسبت به تجربه‌های خوب و بد حاصل شده طی پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، به‌عنوان زیست‌بوم سند، بی‌اعتنا است. مهم‌ترین مصداق این موضوع که دلالت‌های جدی برای دفاع و امنیت دارد، تجربه انقلاب اسلامی ایران و دفاع مقدس و تجربه و فرهنگ متعالی ایثار و شهادت است.

۲-۱-۴. غفلت از گام دوم انقلاب اسلامی ایران

در بخش قبل بیان شد که سند نسبت به «گذشته» انقلاب اسلامی ایران، بی‌اعتناست. آنچه در این بخش قابل‌بیان است، آن است که سند، نسبت به حال انقلاب اسلامی و ورود آن به گام دوم مسیر تکامل و رشد خود درکی ندارد. با توجه به آنکه بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی در میانه فراخوان رهبر معظم انقلاب اسلامی برای تکمیل و اصلاح سند الگوی پایه، صادرشده، بنابراین، اصلاح سند الگوی پایه براساس منویات گام دوم ضرورتی انکارناپذیر برای ایجاد درکی صحیح از حال و آینده انقلاب اسلامی در سند است.

۲-۲. ارزیابی بخش‌های سند از نظر دفاع و امنیت

در این بخش تلاش می‌شود، با در نظر داشتن نقدهای بنیادین مزبور، با نگاهی کوتاه به بخش‌های پنج‌گانه سند الگوی پایه، ارزیابی مختصری از موارد آمده در این سند با تأکید بر محور دفاع و امنیت بیان شود. نکته آنکه این بخش عمدتاً بر خلأها تأکید دارد و به میزان اندکی بر نقد محتوایی خواهد پرداخت. توضیح آنکه به‌رغم اهمیت بالای موضوع دفاع و امنیت محورهای مربوط به دفاع و امنیت در شاخه و حوزه‌های مختلف، به نحو شگفت‌آوری در سند الگوی پایه وزن متناسب با اهمیت این موضوع مشاهده نمی‌شود و کاملاً مغفول و مهجور مانده است. از سوی دیگر، به‌رغم وجود یک اندیشکده تخصصی، ویژه دفاع و امنیت ملی در مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت و فعالیت هشت‌ساله این اندیشکده، در میان تولیدات گوناگون مرکز که نقش پشتیبانی از سند و تولید گفتمان پیشرفت اسلامی- ایرانی را دارد، محصول درخور متناسب با هشت سال فعالیت مشاهده نمی‌شود. چه‌بسا کم‌کاری و تکراری کاری همین اندیشکده در حوزه تخصصی خود عامل مغفول ماندن حوزه حیاتی دفاع و امنیت در کلیت متن سند پایه شده است.

در مقدمه بیان شد که موضوع دفاع و امنیت در بخش‌های گوناگون سند نادیده انگاشته شده؛ به‌گونه‌ای که در میان ۵۶ تدبیر، تنها یک تدبیر به موضوع دفاع و امنیت پرداخته که آن‌هم کلی‌گویی تکراری و بدون افزوده است. در ادامه، به کاستی‌ها و اشکالات در بخش‌های پنج‌گانه سند پرداخته می‌شود. این کاستی‌ها در قالب چهارچوبی از مفاهیمی

مانند نفی تنازع، قبول اختلاف، نفی سیل، ارهاب، اعداد، بازدارندگی و اقتدار مورد اشاره واقع شده است.

۲-۱. ارزیابی مبانی از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

بخش مبانی از جمله بخش‌های با اشکال کمتر نسبت به دیگر بخش‌هاست؛ اما باید گفت چنانکه در مقدمه سند الگوی پایه آمده، دو بخش مبانی و آرمان‌ها، تضمین‌کننده وجه اسلامیت الگو هستند؛ باین حال، به نظر می‌رسد که از تمام ظرفیت‌های موجود در منابع و مبانی اسلامی برای استخراج مبانی استفاده نشده است. در این راستا، با تأکید بر محور دفاع و امنیت می‌توان به این موارد اشاره کرد:

- عدم اشاره به امنیت به عنوان یکی از حقوق انسان‌ها در زیربخش مبانی انسان‌شناختی.
- عدم اشاره به موضوع «تنازع» به عنوان یکی از عوامل انحطاط (فشل) جوامع به تصریح قرآن کریم در زیربخش مبانی جامعه‌شناختی.
- نادیده‌انگاری اختلافات هدفمند اجتماعی، از جمله اختلافات زبانی، نژادی، شعبی و ثمرات مثبت آنها در امکان هم‌افزایی و صرفاً تأکید بر «پاره‌ای تفاوت‌ها» میان جوامع.
- عدم اشاره به زمینه‌های هم‌گرایی و واگرایی جوامع که از قضا در بخش‌های بعدی و در محورهایی مانند سیاست خارجی و امنیت و دفاع دلالت‌هایی دارد؛ برای مثال، تأکید قرآن بر امکان وحدت جوامع بر کلمه سواء توحید یا اقامه قسط.

۲-۲. ارزیابی آرمان‌ها از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

این بخش که براساس مقدمه سند الگوی پایه «ارزش‌های فرازمانی - فرامکانی و جهت‌بخش پیشرفت» است، بسیار خلاصه و ساده برگزار شده است. در نگاه به دیگری جامعه ایران در این بخش آرمانی، سه گروه هم‌نوعان، مسلمانان و دشمنان بیان شده‌اند و وضعیت روابط جامعه آرمانی نسبت به هر سه گروه به ترتیب عبارت است از مدارا، رحمت و اخوت و مقابله مقتدرانه که دیدگاهی بسیط و دچار ناسازگاری است. بسیط از آن جهت که مفهوم هم‌نوعان را که مفهومی موسع و دارای مصادیق متعدد و بدون بار است به کار برده، درحالی که از منظر اسلامی می‌توان از دیگرانی چون موحدان، اهل کتاب، کفار حربی و غیرحربی نام برد

که وضعیت روابط با آنها در این وضعیت آرمانی ترسیم شده، لابلشراط است. دچار ناسازگاری نیز از آن جهت که دو مفهوم هم‌نوع و دشمن عام و خاص مطلق هستند، اما در این متن درحالی که مدارا با هم‌نوعان به‌طور مطلق آمده، در ادامه مقابله مقتدرانه با دشمن وارد شده است و مقصود از دشمن مشخص نیست. دلالت این موضوع در محورهای دفاعی و امنیتی را می‌توان در نادیده‌انگاری قاعده نفی سبیل مشاهده کرد؛ توضیح آنکه چون متن توضیحی درباره دیگری تحت عنوان «کفار» نمی‌دهد، از ارائه نفی تسلط کفار بر مسلمین، به‌عنوان یک آرمان امنیتی، دفاعی نیز ناتوان است.

نقد دیگر آن است که درحالی که وضعیت آرمانی در حالت کلی آن، بسیار حداکثری و در قالب «نیل به خلافت الهی و حیات طیبه» تصویر شده، اما در حالت تفصیلی دیدگاه‌ها حداقلی شده است؛ برای مثال، در نوع رابطه با دشمنان بر مقابله مقتدرانه، به‌مثابه یک آرمان صحبت شده، درحالی که در ادبیات قرآن وضعیتی آفندی‌تر تحت دو مفهوم اعداد به‌اندازه توان علیه دشمنان و ارباب (ترساندن) دشمنان ترسیم شده است.

۲-۳. ارزیابی رسالت از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

در بخش رسالت، به دلیل کلی بودن آن، نمی‌توان نقدی از منظر دفاع و امنیت ایراد کرد، اما به‌طور کلی اشاره به «تمدن نوین اسلامی» بدون تعریفی پیشینی و بیناذهنی، به‌عنوان مقصد رسالت و حرکت نقدی جدی به این بخش است.

۲-۴. ارزیابی افق از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

در بخش افق، تصویر دفاع و امنیت در قالب این وضعیت آمده است: «ایران در ۱۴۴۴» قدرت کامل برای دفاع بازدارنده از عزت، حاکمیت ملی و استقلال، امنیت همه‌جانبه و تمامیت ارضی خویش را حفظ کرده». این انگاره بیان‌کننده غالب بودن رویکرد «عامل» به دفاع و امنیت است. به دیگر سخن تصویری از افق جامعه ایران در ۱۴۴۴ در حوزه مقابله با تهدیدها و بالتبع آسیب‌پذیری، پایداری ملی، قدرت ملی، انعطاف‌پذیری، تاب‌آوری، مقاومت در ابعاد مختلف آن، از جمله اقتصادی ارائه نشده است.

۲-۵. ارزیابی تدابیر از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

چنانکه در مقدمه اشاره شد، تنها تدبیری که به صورت مستقیم به موضوع دفاع و امنیت اشاره دارد، بند ۵۳ است. با مسامحه می توان بند ۵۵ را نیز در زمره تدابیر دفاعی و امنیتی گنجانند. براساس این، نخستین نقد همین غفلت تعجب آمیز از موضوع دفاع و امنیت در بخش تدابیر است؛ گویی نویسندگان سند، در بازه کنونی تا پنجاه سال آینده مسئله چندانی در بخش دفاع و امنیت ملاحظه نکرده اند و نیازی به تدبیر نمی دیده اند.

از سوی دیگر، دو تدبیر مزبور هم کلی و تکراری بوده و اساساً تدبیر نیستند، بلکه هدف هستند و به چالش یا مسئله و چگونگی حل آن اشاره ندارد. از آن جهت تکراری و بی ارزش است که بر مواردی تأکید دارد که همواره و از سوی همگان مورد پذیرش و حتی در حال اجراست؛ به عبارت بهتر، «تقویت بنیه دفاعی بازدارنده» تاکنون مورد توجه نبوده و نیازمند نسخه نویسی در قالب الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت بوده تا مورد اقدام قرار گیرند؟ از سوی دیگر، بازهم رویکرد عامل بر این بخش غالب است.

۳. مبانی پیشنهادی اصلاحی در محور دفاع و امنیت

در این بخش با توجه به نقدهای ارائه شده در بخش قبل، با ارائه بحث هایی مبتنی بر نوشته های موجود، پیشنهادهایی برای ارتقای بخش های مختلف سند در محور دفاع و امنیت ارائه شود. در ارزیابی از نوشته ها و در مرحله گردآوری منابع، ابتدا به مجموعه منابع تولیدی مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت رجوع شد. در میان مجموعه کتب، نشست های اندیشه ورزی، تک نگاشت ها و گفت و گوهای راهبردی، آنچه مشهود است، فقر جدی در زمینه دفاع و امنیت است. در میان نشست های اندیشه ورزی، هیچ نشستی مستقیماً به موضوع دفاع و امنیت پرداخته و تنها با مسامحه نشست ۱۳۹۶/۰۵/۰۲ با موضوع «نظریه- پردازی راهبردی در عصر آشوب ژئوپلیتیک» را می توان مرتبط با امنیت و دفاع دانست.

در میان کتب مرکز، به رغم فروست هایی با عنوان «نگاشت ها و نگرش هایی در الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت» که مجموعه کتب تولیدی مرکز است و به ارتباط حوزه های مختلف از جمله خانواده، اقتصاد، عدالت، دین، آزادی و آمایش با پیشرفت پرداخته است، هیچ کتابی در این سری کتب، نسبت میان امنیت و پیشرفت را مورد واکاوی قرار نداده است. از سوی دیگر، تفحص این مجموعه کتب، نشان می دهد که هیچ کتابی نزدیک به موضوع امنیت و دفاع نیز

وجود ندارد؛ این در حالی است که برخی از این فروست‌ها از نظر مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت در حوزه موضوعی «امور سیاسی، دفاعی و امنیتی» دسته‌بندی شده‌اند.

این فقر و نبود محتوای مستقیم در حوزه دفاع و امنیت در میان سایر تولیدات مرکز، از جمله تک‌نگاشت‌ها، گزارش‌های علمی و آثار علمی اندیشکده‌ها محرز است و تنها با مسامحه بسیار زیاد می‌توان نوشتگان معدودی را در این رابطه یافت. این وضعیت حتی در نشست‌های با عنوان «گفت‌وگوهای راهبردی» نیز مشهود است که حتی یک کارگزار متولی سیاست‌گذاری در عرصه دفاع و امنیت یا موضوعی مستقیماً دفاعی و امنیتی را در میان این نشست‌ها نمی‌توان یافت. تنها نشست راهبردی ۱۳۹۶/۰۴/۱۰ با موضوع «تأثیر موقعیت ژئوپلیتیکی ایران در آمایش سرزمین» دارای دلالت‌هایی در حوزه دفاع است هرچند اصل بحث اقتصادی بوده است. در دست نبودن منابع در حوزه دفاع و امنیت از سوی مرکز یا ناشی از نبود چنین منابعی یا عدم انتشار آنهاست که هر دو به معنای عدم اولویت‌بخشی به موضوع بوده که در بهای بسیار اندک به موضوع دفاع و امنیت در خود سند مشهود است. باین حال حتی در صورت وجود منابع نیز احتمالاً کمک‌چندانی برای ارتقای سند حاصل نمی‌شد؛ چه آنکه منابع موجود در حوزه‌های دیگر نیز عمدتاً بحث‌های نظری، مفهوم و مبانی پژوهانه است و خلأ مسئله‌شناسی و ارائه راهکار در آنها قابل مشاهده است.

نبود منابع در حوزه دفاع و امنیت در میان تولیدات مرکز، باعث می‌شود که در این نوشتار از منابعی غیر از منابع مرکز استفاده شود. با عنایت به این مسئله، در زیر با توجه به ارزیابی و نقدهای بخش قبلی، به بحث از چهارچوب‌ها و استنادات علمی برای ارائه پیشنهاد‌های اصلاحی پرداخته می‌شود. در این راستا، به بحث علمی ذیل بخش‌های پنج‌گانه برای ارائه پیشنهاد اصلاحی مدنظر است.

۳-۱. اصلاح مبانی از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

چنانکه در بخش قبل آمد، چهار نقد به بخش مبانی الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت از منظر محور دفاع و امنیت ارائه شد که در زیر ضمن بحث از جایگزین، استنادات علمی برای اصلاح نیز ارائه می‌شود:

الف) اشاره به امنیت به عنوان یکی از حقوق انسان‌ها در مبانی انسان‌شناختی سند الگو
حقوق اعلام‌شده برای انسان در بخش مبانی انسان‌شناختی سند، در قالب موارد زیر آمده است:

«انسان دارای حقوقی از جمله حق حیات معقول، آگاهی، زیست معنوی و اخلاقی، دین‌داری، آزادی توأم با مسئولیت، تعیین سرنوشت و برخورداری از دادرسی عادلانه است». در ادبیات حقوقی حقوق بشر در دوران مدرن، موضوعی تحت عنوان «امنیت شخصی»^۱ مورد توجه قرار گرفته است که به نوعی سپر و حصن تمام حقوق فردی دیگر است. این موضوع در اصل مربوط به حوزه حقوقی و قضایی است، اما به عنوان یک حق در امنیت حقوقی و قضایی شناخته می‌شود و دارای دلالت در حوزه امنیت است؛ بنابراین، صحبت از آن از منظر محور دفاع و امنیت موجه است. این حق در اسلام نیز با دلالت‌ها و مبانی خاص خود، مورد توجه قرار گرفته است (گرجی و همکاران، ۱۳۷۹، صص ۶۸-۳۵) افزون بر این، حق امنیت فردی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز مورد توجه بوده است (علیزاده و کاویانی، ۱۳۹۰، ص ۲۷۰) از این رو، لازم است در خصوص گنجاندن آن در متن سند، تصمیم‌گیری شود. در این راستا می‌توان در کنار حقوق اعلام‌شده در متن فوق «امنیت فردی» را نیز اضافه کرد.

ب) اشاره به موضوع «تنازع» به عنوان یکی از علل انحطاط

در بخش مبانی جامعه‌شناختی سند، موضوع عوامل انحطاط جامعه در قالب برشمردن «شماری از سنت‌های الهی حاکم بر جوامع و تاریخ» پرداخته شده است. علاوه بر آنکه بیان مبانی در قالب یک سند حاکمیتی با به صورت بیان مثال یا برشمردن تعدادی از مسائل، شایسته نیست، از برخی مواردی که به صراحت در قرآن کریم آمده، پرهیز شده است. یکی از مهم‌ترین مبانی جامعه‌شناختی که دارای دلالت امنیتی است، موضوع عوامل انحطاط و شکست جوامع است. قرآن کریم در این باره به صراحت از موضوع «تنازع» صحبت به میان آورده است. این صراحت در آیه ۴۶ از سوره انفال به خوبی مشخص است:

«وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَاصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ»
«و فرمان‌بری کنید خدا و فرستاده‌اش را و نزاع نکنید که سست شوید و در نتیجه، نیرویتان تحلیل رود و خویشتن‌داری کنید که خدا با خویشتن‌داران است» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

این هم‌نشینی «تنازع» و «فشل» در آیه ۱۵۲ از سوره آل‌عمران نیز تکرار شده است: «وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللَّهُ وَعْدَهُ إِذْ تَخُسُّونَهُمْ بِآذِنِهِ حَتَّى إِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا أَرَاكُمْ مَا تُحِبُّونَ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْآخِرَةَ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ وَ لَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ وَاللَّهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ» (و به حقیقت، راستی و صدق وعده خدا را (که شما را بر دشمنان غالب می‌گرداند) آنگاه دریافتید که غلبه کردید و به فرمان خدا کافران را به خاک هلاکت افکندید و همیشه بر دشمن غالب بودید تا وقتی که در کار جنگ احد سستی کرده و اختلاف انگیزتید (برخی در سنگری که پیغمبر دستور داد ایستاده و گروهی از پی غنیمت رفتید) و نافرمانی حکم پیغمبر نمودید پس از آنکه هرچه آرزوی شما بود (از فتح و غلبه بر کفار و غنیمت بردن) به آن رسیدید متنها برخی برای دنیا و برخی برای آخرت می‌کوشیدید و سپس، این عمل شما را از پیشرفت و غلبه بازداشت تا شما را بیازماید و خدا از تقصیر شما (که نافرمانی از پیغمبر خود کردید) درگذشت که خدا را با اهل ایمان عنایت و رحمت است» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان). در این آیه اساساً شکست به تنازع ارجاع داده شده است که بر این دلالت دارد که «فشل» نتیجه «تنازع» است. از سوی دیگر، بحث در این آیات کاملاً معطوف به اجتماع است و به موضوعی جامعه‌شناختی اشاره دارد که همانا تنازع در جامعه و انحطاط آن جامعه است. به دیگر معنا «تنازع» موضوعی ضد امنیتی است که باعث شکست جامعه می‌شود؛ از این رو، پیشنهاد می‌شود، ضمن پرداختن دقیق‌تر و کامل‌تر به عوامل تعالی و انحطاط جامعه، این عبارت نیز پس از «ترک امر به معروف و نهی از منکر» اضافه شود: «شکست خوردن جامعه در اثر تنازع».

ج) ایجاد نگاه حداکثری و مثبت به تفاوت‌ها و توجه به اختلافات ذاتی و مفید میان جوامع
نگاه نویسندگان سند به تفاوت‌ها میان جوامع حداقلی است؛ این موضوع در عدم اشاره به تفاوت‌ها و موضع مبنایی در این خصوص و همچنین جمله زیر در سند پیداست:
«جوامع باوجود پاره‌ای تفاوت‌ها، تحت تأثیر سنن الهی و قوانین تکوینی مشترک و فراگیر هستند». این در حالی است که قرآن کریم به صراحت به تفاوت‌هایی هدفمند و مخلوق در میان انسان‌ها پرداخته است. این موضوع در قرآن کریم با عنوان «اختلاف» در زبان و نژاد مورد توجه قرار گرفته است و به عنوان «آیه» نشانه‌ای از پروردگار بیان شده است؛ از جمله در آیه ۲۲ از سوره روم: «وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالاخْتِلافُ اَللَّسِنَتِكُمْ وَ اَلْوَانِكُمْ اِنَّ فِی ذٰلِكَ لَآیٰتٍ لِّلْعٰلَمِیْنَ» «و یکی از آیات او خلقت آسمان‌ها و زمین و اختلاف زبان‌های شما و رنگ‌هایتان است که در اینها آیاتی است برای دانایان» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

افزون بر توجه و تأکید قرآن کریم به تفاوت‌های تکوینی در اجتماع، قرآن به این تفاوت‌ها نگاه مثبت داشته و با تأکید بر علت جعل تفاوت‌های جنسیتی و ملیتی (شعوب و قبایل) به بهره‌گیری از این تفاوت‌ها برای افزایش شناخت دعوت کرده است: «یا اَیُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَّ اُنْثٰی وَّ جَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَّ قَبٰیِلَ لِتَعَارَفُوْا اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰیكُمْ اِنَّ اللّٰهَ عَلِیْمٌ حَبِیْرٌ» (حجرات/ ۱۳) «هان ای مردم ما شما را از یک مرد و یک زن آفریدیم و شما را تیره‌هایی بزرگ و تیره‌هایی کوچک قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید نه اینکه به یکدیگر فخر کنید و فخر و کرامت نزد خدا تنها به تقواست و گرامی‌ترین شما با تقواترین شما است که خدا دانای باخبر است» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

این دعوت به «تعارف» از آن‌رو، دارای دلالت‌های امنیتی است که زمینه‌های کاهش تنازعات را ایجاد کرده و با نگاهی عمیق‌تر، زمینه‌هایی را برای افزایش مدارا بنیاد می‌نهد (پاکتچی، ۱۳۹۷).

از سوی دیگر، قرآن کریم از دستاویز قرار دادن اختلافات طبیعی برای خودبرترانگاری و تحقیر دیگری در مقیاس اجتماعی پرهیز داده است. به عبارت دیگر، در تکمیل تجویز تعارف از سوی قرآن کریم، از برخی خطاهای اخلاقی و معرفتی نسبت به اقوام و جوامع

که در نقطه مقابل «تعارف» هستند، پرهیز داده شده است؛ از جمله این ناهنجاری‌های اخلاقی می‌توان به تمسخر (اجتماعی) اشاره کرد که در قرآن کریم از تمسخر کردن قومی توسط قومی دیگر آمده و بیان شده که چه بسا قوم مورد تمسخر از قوم مسخره‌کننده بهتر باشند و عدم تحقیر اقوام دیگر با برچسب‌زنی و لقب دادن: «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ» (حجرات / ۱۱) «ای کسانی که ایمان آورده‌اید هیچ قومی حق ندارد قومی دیگر را مسخره کند چه بسا که آنان از ایشان بهتر باشند، هیچ‌یک از زنان حق ندارند زنانی دیگر را مسخره کنند چون ممکن است آنان از ایشان بهتر باشند و هرگز عیب‌های خود را بر ملا نکنید (که اگر عیب یکی از خودتان را بر ملا کنید در واقع، عیب خود را بر ملا کرده‌اید) و لقب بد بر یکدیگر منهدید که این بد رقم یادآوری از یکدیگر است که بعد از ایمان باز هم یکدیگر را به فسوق یاد کنید و هر کس توبه نکند همه آنان از ستمکاران‌اند» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

از خطاهای معرفتی اجتماعی نیز می‌توان به ظن داشتن، تجسس و غیبت نام برد که در آیه ۱۲ از سوره حجرات مورد تأکید واقع شده است: «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُّبُ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ» «هان ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از بسیاری گمان‌ها اجتناب کنید که بعضی از گمان‌ها گناه است و از عیوب مردم تجسس نکنید و دنبال سر یکدیگر غیبت نکنید، آیا یکی از شما هست که دوست بدارد گوشت برادر مرده خود را بخورد؟ قطعاً از چنین کاری کراهت دارید و از خدا پروا کنید که خدا توبه پذیر مهربان است».

بر اساس آنچه بیان شد، پیشنهاد می‌شود، بخش زیر در مبانی جامعه‌شناختی اضافه شود: «تفاوت‌های جنسیتی، نژادی، زبانی و قومی از نشانه‌های الهی است و زمینه‌هایی را برای شناخت بیشتر فراهم می‌کند. این تفاوت‌ها معیار برتر یا پست‌تر بودن و دستاویزی برای تفاخر خود یا تحقیر دیگری نیستند و تنها آیاتی الهی و زمینه‌هایی برای همزیستی و هم‌افزایی هستند».

د) اشاره به زمینه‌های اصلی هم‌گرایی و واگرایی جوامع

سند در بخش مبانی جامعه‌شناختی، از بیان زمینه‌های اصلی واگرایی و هم‌گرایی درون و در بین جوامع بازمانده است. این موضوع دارای دلالت‌هایی مهم در حوزه امنیت و همچنین سیاست خارجی است و در قرآن کریم مورد توجه قرار گرفته است، به گونه‌ای که می‌توان از محورهایی مانند «توحید»، «امر به قسط» و «اسلام به معنای اعم آن» و... برای همبستگی یا افتراق بهره گرفت. از جمله آیاتی که به این مسئله اشاره دارد می‌توان به آیه ۶۴ از سوره آل‌عمران اشاره کرد که بر زمینه اشتراکی توحید و پرهیز از شرک دلالت دارد: «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَ لَا نُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا وَ لَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ» «بگو ای اهل کتاب بیایید به سوی کلمه‌ای که تمسک به آن بر ما و شما لازم است و آن این است که جز خدا را نپرستیم و چیزی را شریک او نگیریم و یکدیگر را به جای خدای خود به ربوبیت نگیریم اگر نپذیرفتند بگویند شاهد باشید که ما مسلمانیم» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

این بحث خود نیازمند اندیشه و واکاوی موضوع برای فهرست کردن محورهای اشتراک و افتراق است و تنها در اینجا می‌توان به این پیشنهاد بسنده کرد که در مبانی جامعه‌شناختی، محورهای هم‌گرایی و واگرایی جوامع موردتوجه قرار گیرد.

۳-۲. اصلاح آرمان‌ها از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

دو نقد از منظر دفاع و امنیت به بخش آرمان‌های سند الگوی پایه ارائه شد که در زیر به چهارچوب علمی آن پرداخته‌ایم و پیشنهادهایی در راستای اصلاح آنها ارائه شده است.

الف) توسعه و تدقیق رویکرد نسبت به «دیگری»

چنانکه اشاره شد، گروه‌های مختلف انسان‌ها در سند در قالب سه دسته: هم‌نوعان، مسلمانان و دشمنان آمده که همخوانی کاملی باهم ندارند، به گونه‌ای که مفهوم مسلمان، دارای جهت‌گیری دینی است، اما هم‌نوع و دشمن لزوماً دارای بار دینی نیست؛ از سوی دیگر، مسلمانان و دشمنان با هم‌نوعان رابطه عموم و خصوص مطلق دارند، درحالی‌که برای هرکدام حکمی بدون ارتباط با دیگری صادر شده است. همچنین از سوی دیگر، مفهوم هم‌نوع، بسیار کلی و از منظر دینی دارای مصادیق با احکام متفاوت بوده و در سند نسبت به همه هم‌نوعان

حکم مدارا صادر شده است. این در حالی بوده که در ادبیات فقه اسلامی همونوع به گروه‌های مختلفی تقسیم و احکام متفاوتی از هم‌افزایی، مدارا و هم‌زیستی تا قتال با آنها بیان شده است.^۱ حل این اشکال، نیازمند دستیابی به تعاریف و دسته‌بندی‌های اجماعی و متناسب با واقعیت‌های موضوعی روز است. این تعاریف و دسته‌بندی دارای دلالت جدی در حوزه امنیت و دفاع است و اساساً به نوع روابط دوستانه یا خصمانه، تعریف دوست و دشمن و بالتبع آمادگی و تجهیز دفاعی جهت می‌دهد و آن را راهبری می‌کند.

علاوه بر نقد و پیشنهاد کلی و زمان‌بر مزبور، به‌صورت دقیق و جزئی موضوعی که واضح بوده آن است که چون سند در بخش آرمان‌ها، تصویری از رابطه با کفار به‌دست نداده، از یکی از قواعد اصلی و آرمانی اسلامی در حوزه امنیت ملی یعنی قاعده نفی سبیل غفلت کرده است. براساس آیه ۱۴۱ از سوره نساء، هرگونه تسلط کفار بر مسلمین در هر زمینه‌ای، از جمله مسائل دفاعی و امنیتی ممنوع است (رحمانی، ۱۳۸۲، ص ۲)؛ چه اینکه خود این قاعده را می‌توان قاعده‌ای امنیتی در نظر گرفت. از این‌رو، پیشنهاد می‌شود که مشخصاً «نفی سبیل کفار» نیز به‌عنوان یک آرمان در بخش آرمان‌ها اضافه شود.

ب) آرمان‌گرایی حداکثری در کلیات و جزئیات

چنانکه اشاره شد، در بخش آرمان‌ها، هنگام صحبت کلی از آرمان، وضعیت «نیل به خلافت الهی و حیات طیبه» مطرح شده که آرمان بسیار حداکثری است، اما هنگام شمردن آرمان‌ها، نگاهی حداقلی روا داشته شده است.

آنچه از منظر دفاع و امنیت مهم است، عبارت «مقابله مقتدرانه با دشمنان» است. براساس قرآن کریم که یکی از منابع اصلی بخش آرمان‌هاست، تعامل با کفار صرفاً حالت تقابل و واکنشی ندارد و بسیار تهاجمی ترسیم شده است. آیه ۶۰ از سوره مبارکه انفال به‌خوبی چنین تصویر آفندی را می‌نمایاند:

«وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ وَ آخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ
لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَ أَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ»

۱. از جمله در تعریف و دسته‌بندی کفار و احکام تعامل با آنها می‌توان به این منبع رجوع کرد: الدلام، ۲۰۰۹.

«و آماده کنید برای (کارزار با) ایشان هرچه را می‌توانید از نیرو و از اسبان بسته‌شده که بترسانید با آن دشمن خدا و دشمن خود را و دیگران را از غیر ایشان که شما آنان را نمی‌شناسید و خدا می‌شناسد و آنچه در راه خدا خرج کنید به شما پرداخت می‌شود و به شما ظلم نخواهد شد» (ترجمه برگرفته از تفسیر المیزان).

این آیه مبارکه هم بر آمادگی و خودکفایی تا سر حدّ توان در قبال دشمنان تأکید دارد و هم بر نوعی تهاجم به اذهان و انگیزه‌های دشمن که در مفهوم «ارهاب» متجلی است. براساس آنچه آمد، توصیه آن است که عبارت «مقابله مقتدرانه با دشمنان» به «آمادگی و تجهیز کامل برای هراساندن دشمنان و بازداشتن آنها از دشمنی» تغییر یابد.

۳-۳. اصلاح رسالت از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

اشکال اصلی این بخش، عدم تعریف پیشینی و اجماعی درباره «تمدن نوین اسلامی» است، به‌گونه‌ای که حتی در اسناد تولیدی مرکز نیز بحثی از آن وجود ندارد؛ از این رو، توصیه آن است بخش رسالت به‌کلی مورد بازنگری قرار گیرد و مقصود روشن‌تر شود.

۳-۴. اصلاح افق از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

مهم‌ترین ایراد در این بخش، به غلبه رویکرد «عامل» نسبت دفاع و غفلت از پدافند غیرعامل بازمی‌گردد؛ این در حالی است که به تعبیر درست رهبر معظم انقلاب اسلامی، پدافند غیرعامل یک اصل همیشگی و مداوم است (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶، ص. ۹؛ بیانات در دیدار مسئولان سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۱/۰۸/۰۷)؛ بنابراین، در پنجاه سال آینده نیز این موارد بخش مهمی از وضعیت را تصویر می‌کنند.

چنانکه در اصول، اهداف و مبانی پدافند غیرعامل، از جمله بند نخست از سیاست‌های کلی نظام در امور «پدافند غیرعامل» بیان شده است، مواردی مانند بازدارندگی، آسیب‌پذیری، تداوم فعالیت‌های ضروری، پایداری ملی و مدیریت بحران در مقابل تهدید دشمنان باید مورد توجه باشد (دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۱۱/۲۹).

این مفاهیم از مفاهیم بنیادین پدافند غیرعامل هستند که در میان اسناد کشور به رسمیت شناخته شده‌اند و با توجه به اصل مداوم بودن پدافند غیرعامل باید در افق الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت انتظار داشت که به آنها دست یافته باشیم.

براساس این، پیشنهاد می‌شود که عبارت زیر جایگزین عبارت «قدرت کامل برای دفاع بازدارنده از عزت، حاکمیت ملی و استقلال، امنیت همه‌جانبه و تمامیت ارضی خویش را حفظ کرده» شود: «دارای قدرت بازدارنده، آسیب‌ناپذیری کامل سطح مراکز حیاتی و حساس و بیشترین سطح آسیب‌ناپذیری در سطح مراکز مهم، توانمند بر تداوم فعالیت‌های ضروری، دارای پایداری ملی و مدیریت کارآمد بحران‌های ناشی از تهدیدها و اقدامات دشمنان است. اقتصاد ایران دارای مقاومت و تاب‌آوری است. افکار عمومی و اقدامات دشمنان نسبت به تهدیدهای دشمن دارای هوشیاری‌اند و پیکره کشور، جامعه و دستگاه - های اجرایی کشور از اثرپذیری نسبت به تهدید مصون هستند. جمهوری اسلامی ایران قدرت کامل برای دفاع از حاکمیت ملی، استقلال، امنیت همه‌جانبه و تمامیت ارضی خود را داراست و به سطحی از بازدارندگی و مصونیت دست یافته که امکان پیشگیری از تهدید و اثرناپذیری از تهدید را داراست. جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۴۴ دارای تاب‌آوری بالا و انعطاف‌پذیری در حدانطباق با شرایط محیطی گوناگون بوده، ضمن شناسایی پیش‌دستانه تهدیدها، نظام تهدیدشناسی خود را مطابق با تحولات فناوری و ظهور تهدیدهای نوین روزآمد کرده و به مدیریت آنها می‌پردازد».

۳-۵. اصلاح تدابیر از نظر محور تخصصی دفاع و امنیت

بخش تدابیر، عملاً نسبت به موضوع دفاع و امنیت بی‌توجه است؛ از این رو، توصیه آن است که میزان تدابیر سند افزایش و بخشی از تدابیر به حوزه امنیتی و دفاعی اختصاص یابد. هدف از این پیشنهادها، دستیابی به سامان پدافندی غیرعامل دائمی، هوشمند، خوداتکا و مبتنی بر دانش بومی و مردمی است.

از جمله پیشنهادها در این راستا و مبانی آنها عبارت‌اند از: تغییر و جایگزینی تدبیر پنجاه‌وسوم: «پیشگیری از شکل‌گیری تهدید علیه جمهوری اسلامی ایران، گسترش بسیج مردمی و تقویت بنیه دفاعی بازدارنده» و اضافه کردن موارد زیر:

الف) تهدیدشناسی پویا و پیش‌دستانه

می‌توان گفت که اساساً مهم‌ترین مفهوم اساسی در پدافند غیرعامل، تهدید است. مقصود از تهدید چنانکه در منابع مربوط به پدافند آمده عبارت است از:

«خطر بالقوه‌ای که هنوز محقق نشده و صرفاً در حد یک ایده است؛ به عبارت دیگر، تهدید، مفهومی به‌کلی انتزاعی است که تعیین زمان و چگونگی مورد تهدید واقع شدن به‌سادگی امکان‌پذیر نیست» (اسکندری، ۱۳۹۰، ص. ۱۲).

بالقوه بودن تهدید، نیازمندی به تشخیص پیش از بالفعل شدن آن را برجسته می‌سازد؛ چنانکه امر مولوی ولی‌فقیه نیز در این خصوص وجود دارد؛ و همچنین حضرت امام خمینی (ره) در اهمیت پیش‌دستی در شناخت تهدیدها می‌فرماید: «ما مکلفیم علاوه بر اینکه وضع فعلی را حفظ کنیم، نگهبان آینده نظام و اسلام باشیم، ما باید پایه‌گذار خوب آینده باشیم» (صحیفه نور، ج ۱۹، ص. ۴۲).

افزون بر این، فرماندهی معظم کل قوا حضرت امام خامنه‌ای (دامت‌برکاته) نیز بر این موضوع تأکید دارند چنانکه می‌فرمایند:

«هوشمندانه باید نقشه دشمن را حدس زد و تشخیص داد و جلوتر از دشمن عمل کرد» (دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۲/۰۱/۰۱).

از سوی دیگر، تهدیدها پویا و به تعبیر رهبر معظم انقلاب اسلامی، «نوشونده» هستند (دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۰۸/۰۶). این نوشوندگی تهدید، پویایی و به‌روزرسانی دائمی تهدیدشناسی را بایسته می‌سازد؛ از این‌رو، می‌توان تدبیر زیر را پیشنهاد کرد:

ایجاد سامانه فراگیر و پویای تعریف و پایش تهدیدات محیطی و موضوعی.

ب) شناخت و مدیریت علمی تهدید

امروزه تهدیدها در سطح امنیت ملی، در پیچیدگی بالا و روزافزونی قرار دارند و به‌سادگی نمی‌توان آنها را تشخیص داد و مهار کرد. این موضوع، لزوم بهره‌گیری از بالاترین سطح علم و فناوری را برای شناسایی، پایش و مقابله با تهدیدها گوشزد می‌کند؛ از این‌رو، نگاه علمی به مقوله دفاع یک ضرورت است (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶، ص. ۱۱).

براساس این، می‌توان تدبیر زیر را برای ارتقای نگاه علمی به پدافند غیرعامل پیشنهاد کرد:

ایجاد رشته‌ها و مراکز علمی برای شناسایی تهدیدها و ریسک‌ها در سطح امنیت ملی.

ج) لزوم برنامه، ساختار و کارگزار برای مقابله با تهدید

تهدیدهای نوشونده و پویا نیازمند وجود ظرفیت‌های ساختاری و همچنین کارگزاران متناسب برای مقابله با آنهاست؛ برای مثال، در بازه کنونی که تهدیدهای پرتوی، زیستی، شیمیایی و سایبری در اولویت پدافند شدن هستند (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶، ص. ۴۲) و براساس راهبردهای پدافند غیرعامل، باید با آنها مقابله شود، در هر دوره‌ای با توجه به تحولات فناوری و شرایط زمانه، تهدیدهای آن دوره باید متناسب با برنامه از سوی نهادها و کارگزارانی مدیریت شوند. براساس این، تدبیر زیر ارائه می‌شود:

نگارش راهبردها، تعیین شرح وظایف و تغییرات نهادی برای مقابله با تهدیدهای نوین در هر بازه زمانی طی دوره زمانی الگو براساس تعریف سازمان پدافند غیرعامل و تأیید ستاد کل نیروهای مسلح.

د) مقابله سطح به سطح بانفوذ و اثرگذاری تهدید

با توجه به آنکه تهدیدها دارای عمق اثرگذاری بوده و به دنبال نفوذ در عمق کشور هستند. تهدید نفوذ یابنده به دنبال تأثیر و نفوذ در عمق است و براساس این، مقام معظم رهبری یکی از کارکردها و مأموریت‌های دفاع و امنیت در برابر کشور را مقابله بانفوذ تهدید برمی‌شمارند:

«در مقابل شیوه‌های پیچیده تهاجم دشمنان، پدافند غیرعامل نیز باید کاملاً هوشیار و جدی باشد و به صورت علمی، دقیق، به روز و همه‌جانبه، عمل و با هرگونه نفوذ مقابله کند» (دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۰۸/۰۶).

افزون بر این، براساس چشم‌انداز پدافند غیرعامل کشور، لازم است پدافند غیرعامل کشور، به صورت لایه به لایه طراحی شود (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶، ص. ۳۳)، از این رو، تدبیر زیر با در نظر داشتن اصل نوشوندگی تهدیدها و لزوم پویایی تهدیدشناسی

و پویایی مقابله با تهدید و جلوگیری سطح به سطح مقابله بانفوذ و اثرگذاری تهدید، ارائه می‌شود:

تعریف سامانه دفاع لایه به لایه نسبت به تهدیدهای شناسایی شده، با حفظ محرمانگی توسط ستاد کل نیروهای مسلح و به‌روزرسانی آنها.

هـ) اشراف اطلاعاتی دائمی و پویا

هفتمین هدف از اهداف کلان پدافند غیرعامل در افق سند چشم‌انداز پدافند غیرعامل کشور عبارت است از: «دستیابی، استقرار و اجرای نظام اشراف جامع اطلاعاتی بر تهدیدها علیه کشور در حوزه پدافند غیرعامل» (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶، ص. ۳۶).

از این‌رو، نیازمندی به یک سامانه جامع و ملی برای تجمیع، طبقه‌بندی و ترکیب و هم‌گرایی اطلاعات مربوط به تهدیدها برجسته است و الزاماً کشور باید در افق الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت به آن دست‌یافته باشد؛ از این‌رو، تدبیر زیر ارائه می‌شود: تجمیع و یکپارچه‌سازی اطلاعات تهدید از منابع مختلف در قالب سامانه کنترل و فرماندهی ملی و به‌روزرسانی دائم آن همراه با تعریف طبقه‌بندی و سطوح دسترسی در سطح دستگاه‌ها و کارگزاران لشکری و کشوری.

و) شاخص‌سازی برای اندازه‌گیری دقیق پیشرفت در مؤلفه‌های دفاعی و امنیتی غیرعامل پدافند غیرعامل مبتنی بر «افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب‌پذیری، تداوم فعالیت‌های ضروری، ارتقای پایداری ملی» است (دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۱۱/۲۹). به صورت منطقی دستیابی به این اهداف، مستلزم ارزیابی وضعیت پیشرفت است. هرگونه ارزیابی از پیشرفت نیز نیازمند وجود سنجه‌هایی برای سنجش است؛ از این‌رو، توصیه منطقی آن است که سنجه‌هایی برای ارزیابی پیشرفت در مسیر ارتقای قدرت ملی، کاهش آسیب‌پذیری، اندازه‌گیری بازدارندگی و تاب‌آوری ملی به‌صورت هم‌گرا و با توجه به میزان پیشرفت رقبا (شاخص‌های مقایسه‌ای) طراحی و اجرا شود؛ از این‌رو، تدبیر زیر در این راستا ارائه می‌شود:

تعریف شاخص‌هایی هم‌گرا و پویا برای اندازه‌گیری قدرت ملی، آسیب‌پذیری ملی، تاب‌آوری ملی و بازدارندگی با توجه به توانمندی‌های رقبا و دشمنان و تحول تهدیدها و به‌روزرسانی آنها.

ز) بسیج پدافند غیرعامل

یکی از اهداف کلان در افق چشم‌انداز پدافندی کشور عبارت است از: «استقرار نظام جامع آموزش عمومی، رزمایش و تمرین آحاد مردم با بهره‌گیری از خلاقیت‌های بسیج در جهت کسب آمادگی آرمانی» (سازمان پدافند غیرعامل، ۱۳۹۶، ص. ۳۵).
براساس این، می‌توان تبدیل‌شدن هر ایرانی را به یک کارگزار پدافند غیرعامل و دارای آمادگی لازم در عرصه پدافند غیرعامل در افق سند الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت، از طریق تدبیر زیر دنبال کرد:

تدوین و اجرای برنامه ملی «ایرانی هوشیار» برای توسعه فرهنگ هوشیاری ملی در سطوح مختلف پدافند غیرعامل در حلقه آحاد ایرانیان و تشکیل بسیج پدافندی توسط سازمان پدافند غیرعامل.

ح) ایجاد انگیزه برای رعایت قواعد دفاعی

چنانکه مرکز پژوهش‌های مجلس در نقد خود به تدابیر الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت آورده، در دهه‌های اخیر، به نظریه انگیزه‌ها^۱ شده است، اما رویکرد قیاسی به کار گرفته‌شده در سند الگوی پایه اسلامی - ایرانی پیشرفت، اهمیتی به این نظریه نداده است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۸، ص ۹)، براساس این، تدبیر زیر به‌منظور انگیزه‌بخشی برای رعایت و اجرای تدابیر ارائه‌شده و جلوگیری از واژنش آنها در سطوح نخبگانی و عمومی در افق ۱۴۴۴ ارائه می‌شود:
تعیین مشوق‌ها و مجازات قانونی برای رعایت اصول و مبانی پدافند غیرعامل.

ط - الزام عملی به رعایت تدابیر پدافند غیرعامل

افزون بر در نظرگیری نظام منافع موضوع پدافند غیرعامل که تدبیر پیشین متولی آن است، بنابه فرموده فرماندهی معظم کل قوا، همه نهادهای کشور ملزم به رعایت امور پدافندی هستند:

«مسئولان بخش‌های مختلف کشور - چه بخش‌های نظامی و چه بخش‌های غیرنظامی - باید با پدافند غیرعامل همکاری کامل و لازم انجام دهند» (دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۰۸/۰۶).

از سوی دیگر، یکی از ابعاد مهم پدافند غیرعامل آمایش سرزمینی است؛ این دو اصل، یعنی هماهنگی پدافندی و رعایت آمایش سرزمینی در تدبیر زیر لحاظ شده است: منوط کردن هرگونه ساخت‌وساز و توسعه به تعریف طرح توجیهی شفاف و قابل‌دسترس (مگر در موارد دارای طبقه‌بندی) پدافندی و متناسب بودن آن با آمایش سرزمینی.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

سند الگوی پایه اسلامی - ایرانی پیشرفت در کلیات و بخش‌های آن دارای ایرادهای اساسی است. با وجود اهمیت وجودی، موضوع دفاع و امنیت به شکل اعم، در این سند کم‌بهاست، نگاه به این موضوع از منظر پدافند غیرعامل به‌طور اخص، اساساً مغفول واقع شده است. توجه ناچیزی که به مقوله امنیت و دفاع شده، در حد کلیات تکراری است و نکته جدیدی که بتواند نقشه راه پنجاه سال آینده جمهوری اسلامی ایران باشد دربر ندارد. با وجود اینکه سند باید براساس علوم انسانی اسلامی و با استفاده از منابع بومی تدوین می‌شد، اما نگاه نویسندگان به موضوع امنیت و دفاع، از مضامین تصریحی و ضمنی در مجموعه منابع اسلامی نسبت به موضوع مزبور غافل بوده است. در این پژوهش، پس از نگاه به کاستی‌ها، پیشنهادهایی براساس مبانی اسلامی (قرآن کریم، روایات، اندیشه امام و رهبری) برای اصلاح سند الگوی پایه اسلامی - ایرانی پیشرفت در محور امنیت و دفاع و با رویکرد پدافند غیرعامل ارائه شد.

کتابنامه

قرآن کریم.

اسکندری، حمید (۱۳۹۰). آشنایی مقدماتی با پدافند غیرعامل، تهران، بوستان حمید.
پاکتچی، احمد (۱۳۹۷). «گذار از مدارا به هم‌افزایی: پی‌جویی زمینه‌های همبستگی اجتماعی در قرآن کریم»، پنجمین هم‌اندیشی «جایگاه مطالعات قرآنی در اعتلای علوم انسانی»، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

تارنمای فرهنگستان زبان و ادب فارسی (۱۳۹۸). Passive defense، قابل دستیابی از طریق لینک: https://wiki.apll.ir/word/index.php/Passive_defense

تارنمای مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت (۱۳۹۸). اندیشکده دفاع و امنیت ملی، قابل دستیابی از طریق لینک زیر:

<http://olgou.ir/index.php/fa/2012-01-29-19-42-43/2013-11-16-10-24-20/2013-07-26-07-23-01>

تارنمای مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت (۱۳۹۸). اهداف مرکز، قابل دستیابی از طریق لینک زیر:

<http://olgou.ir/index.php/fa/2012-01-29-19-13-39/2012-01-29-19-17-40>

تارنمای مرکز الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت (۱۳۹۸). حکم تأسیس مرکز، قابل دستیابی از طریق لینک زیر:

<http://olgou.ir/index.php/fa/2012-01-29-19-13-39/2012-02-12-19-32-31>

دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (۱۳۸۹). ابلاغ سیاست‌های کلی نظام در امور «پدافند غیرعامل»، قابل دستیابی از طریق لینک زیر:

<http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=16985>

دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (۱۳۹۲). بیانات در حرم رضوی، قابل دستیابی از طریق لینک: <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=22233>

دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (۱۳۹۷). دیدار مسئولان سازمان پدافند غیرعامل با رهبر انقلاب، قابل دستیابی از طریق لینک زیر:

<http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=40780>

الدلام، کاظم‌علی (۲۰۰۹). احکام العلاقات مع الکفار، رساله‌ الماجستير، فرع الفقه و الأصول، قم: کلیه الشهدید الصدر العلمیة، جامعه المصطفی العالمیة.

رحمانی، محمد (۱۳۸۲). قاعده نفی سبیل از منظر فریقین. فصلنامه پژوهشنامه حکمت و فلسفه اسلامی، ۲(۶)، ۲۸-۲.

سازمان پدافند غیرعامل کشور (۱۳۹۲). «سند راهبردی پدافند غیرعامل کشور ۱۳۹۶-۱۳۹۲»، تهران، روابط عمومی و حوزه ریاست سازمان پدافند غیرعامل کشور. علیزاده، عبدالرضا؛ و کاویانی، محمدهادی (۱۳۹۰). «حق امنیت فردی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه حقوق مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، (۴)۱، ۲۵۷-۲۷۲.

گرجی، ابوالقاسم؛ عمید زنجانی، عباسعلی؛ و موسوی، سیدفضل‌الله (۱۳۷۹). ترجمه، تحقیق، نقد و بررسی مقاله «حق امنیت شخصی افراد از دیدگاه اسلام». فصلنامه نامه علوم انسانی، (۳)۱، ۳۳-۶۸.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۸). «ارزیابی سند پایه الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت»، تهران: مجلس شورای اسلامی جمهوری اسلامی ایران.

موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۷۰). صحیفه نور (جلد ۱۹). تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.

DoD, R. (2019). DOD Dictionary of Military and Associated Terms, available at: <https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Doctrine/pubs/dictionary.pdf>.